

Marek Szajerka (Grudziądz)

Średniowieczne baszty ustępowe w Grudziądzu i ich wpływ na panoramę miasta. Kwestia pierwotnego przeznaczenia spichrza nr 49

Zastosowanie nowoczesnych metod badawczych z wykorzystaniem techniki komputerowej pozwala na poszerzenie horyzontów badawczych, które były nieosiągalne dla badaczy dziejów Grudziądza do końca lat 80-tych XX w. Stąd też niektóre poglądy co do ustroju, rozplanowania i architektury tego miasta wymagają weryfikacji w świetle poszerzonej bazy źródłowej. Kluczowe znaczenie miało wydanie *Atlasu Historycznego Miast Polskich. Grudziądz* w 1997 r.¹ oraz opublikowanie kolekcji widokówek Z. Zawadzkiego².

W XVI tomie *Rocznika Grudziądzkiego* został opublikowany artykuł A. Chęcia o gdanisku zamku grudziądzkiego³. Jest on wycinkiem z monograficznej pracy tego autora o gdaniskach⁴. Powodem rozwinięcia tego tematu w kolejnym tomie *Rocznika Grudziądzkiego* jest stwierdzenie A. Chęcia, że w Grudziądzu było tylko jedno takie założenie na zamku wysokim⁵. Badacz ten zanegował natomiast istnienie baszt ustępowych na przedzamczu i przy Bramie Wodnej⁶. W związku z tym, że artykuł ten moim zdaniem utrzymał także błędne wyobrażenie o rozplanowaniu zamku grudziądzkiego, zaistniała konieczność opublikowania artykułu polemicznego na ten temat. Obecny artykuł nawiązuje również do artykułu K. Szymańskiego z 1960 r. na temat zamku grudziądzkiego⁷. Genezę i rozplanowanie średniowiecznego Grudziądza w innym świetle, jako zespołu klasztorno-zamkowego oraz również istnienia miasta w obrębie Rowu Hermana przedstawiłem w artykule opublikowanym w XVI tomie *Rocznika Grudziądzkiego*⁸.

Nie ma natomiast potrzeby pisania w tym artykule o genezie gdanisk, jako typie baszty ustępowej, ani o źródłosłowie nazwy „ganisko”. Ten bowiem problem przedstawił A. Chęć w artykule z 1997 r.⁹ Można natomiast przypomnieć definicję gdaniska.

W literaturze polskiej ten element architektury zamków przypisywany jest Krzyżakom: *dansker (gdanisko) wykusz lub baszta latrynowa, jeden z charakterystycznych składników krzyżackich zamków warownych, występujący w formie wykusza lub baszty*

¹ A. Czacharowski [red.], *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t.1, Prusy Królewskie, Grudziądz. Opracowanie historyczne: W. Sieradzan; opracowania kartograficzne: Z. Kozieł, Toruń 1997.

² A. Wajler, *Grudziądz na starej widokówce. Auf alten Postkarte*, Grudziądz 1998; A. Wajler, *Grudziądz na pocztówkach z lat 1920-1939. Auf alten Postkarten aus dem Jahren 1920-1939*, Grudziądz 2002.

³ A. Chęć, *Gdanisko zamku w Grudziądzu*, *Rocznik Grudziądzki*, t.16, 2005, s. 267-272.

⁴ A. Chęć, *Gdaniska jako element architektury militarnej zakonu krzyżackiego*, *Archaeologia Historica Polona*, t.6, 1997, s.138.

⁵ A. Chęć, *Gdanisko zamku w Grudziądzu*, s.272. Badacz ten nie użył określenia „zamek wysoki”.

⁶ Kwestię większej ilości baszt ustępowych w Grudziądzu podjąłem w niepublikowanej drukiem pracy: M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii*, PTH Grudziądz 2004, s. 206-213. Wydruk tej pracy znajduje się w czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej w Grudziądzu. Zob. I. Czarciński, K. Furmańska, *Publikacje dotyczące miasta i jego regionu w latach 2002-2004 wraz z uzupełnieniami*, pozycja 415, s. 396.

⁷ K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, *Rocznik Grudziądzki* [t.1], 1960, s. 73-104. W związku z planowaną przez Społeczny Komitet Odbudowy Klimka odbudową wieży zamkowej można w przyszłości spodziewać się kolejnych wnikliwych publikacji na temat zamku grudziądzkiego, po opracowaniu wyników badań archeologicznych, których rozpoczęcie jest planowane w 2007 r.

⁸ M. Szajerka, *Wpływ badań nad kościołem pw. św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*, *Rocznik Grudziądzki*, t.16, 2005, s.285-323.

⁹ A. Chęć, *Gdaniska...*, s. 123-147.

usytuowanej na zewnątrz linii murów obronnych i połączonej z zamkiem krytym przejściem mostowym¹⁰.

W literaturze zachodniej teoretyczne istnienie gdanisk, zwanych latrynami w miastach przyjmowane jest od początku XX w. Teoretycznie przyjęto, iż takie obiekty istniały już w połowie XIII w. Przykładem jest praca K. Grubera, na którą powołał się W. Koch¹¹.

Jeśli w literaturze zachodniej, w pracy naukowej z początku XX w., podano teoretyczną możliwość istnienia 3 latryn (gdanisk) w obwodzie murów miasta a nie zamku i autorowi leksykonu do 1997 r nie udało się znaleźć autentycznego przykładu gdaniska miejskiego to należy przybliżyć przypadek Grudziądza. Uważam, że w Grudziądzu od strony Wisły, razem z zamkiem wysokim były 3 gdaniska, rozmieszczone symetrycznie¹².

Gdanisko zamku wysokiego przybliżył w swoim artykule A. Chęć¹³. W tym miejscu przedstawię argumentację wskazującą na to, że obiekt zwany spichrzem przy ul. Spichrzowej nr 49 nie pełnił roli spichrza. W literaturze przedmiotu uznawany jest jako spichrz z XVI-XIX w.¹⁴ Nie jest on ujęty w katalogu zabytków z 1974 r.¹⁵ Zasadniczym argumentem, stwierdzającym, że omawiany obiekt nie był spichrzem, są akta budowlane z 2 poł. XIX i 1 poł. XX w. przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu¹⁶. Zapewne A. Chęć nie uznał tego obiektu za basztę ustępową, gdyż w dwudziestowiecznym pojmowaniu obrysu zamku grudziądzkiego z przedzamczem obiekt ten jest zbyt daleko oddalony od domniemanej bramy wjazdowej na przedzamcze. Ta teza wcześniejszych badaczy, powielana przez A. Chęcia ulega dewaluacji, gdy spojrzymy na Grudziądz w obrębie murów średniowiecznych jako na zespół klasztorno-zamkowy. Problem ten poruszyłem w swoich wcześniejszych badaniach W szczególności dotyczy to części zachodniej miasta wzdłuż ulic

¹⁰ R. H. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989, hasło dansker, s. 44. Podobnie ujęto ten termin w Nowej encyklopedii PWN, t. II D-H, Warszawa 1995, hasło: dansker, s. 21

¹¹ W. Koch, *Style w architekturze. Arcydziela budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996, s. 410-411.

¹² Nie wykluczam, że w przyszłości może dojść do identyfikacji takich obiektów od strony wschodniej.

¹³ A. Chęć, *Gdanisko zamku w Grudziądzu*, s. 267-272.

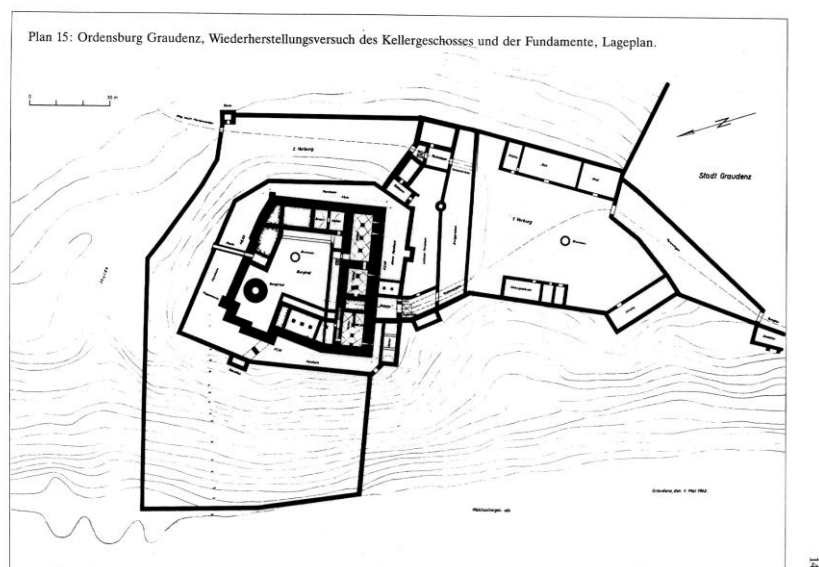
¹⁴ W Centralnym Rejestrze Zabytków w Warszawie, wg stanu z 30.03.2006 r. pod pozycją 1: *1.spichlerz nr 49 , budowa - XVI w., 1827 r. A/361 (09.10.80)*. Nie uwzględnił go Z. Radacki, *Spichlerze gotyckie nad Dolną Wisłą*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Im. A. Mickiewicza. Historia Sztuki – Zeszyt 1 – 1959, s. 34-36, ponieważ w świetle tej datacji pochodzi z czasów nowożytnych.

¹⁵ W katalogu tym uwzględniono spichrze sąsiednie nr 51 i 53. Zob. T. Chrzanowski, M. Kornecki (red.) *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11, z.7, Warszawa 1974, s. 32: *Zbudowany być może W XVI w., przebudowany 1772-5.pół. XIX w. Elewacja uliczna dwukondygnacyjna z wejściem zamkniętym odcinkowo i rzędem analogicznie zamkniętych okienek w górnej kondygnacji. Ściany w znacznej mierze w wylicowane w 2 poł. w. XIX. Pomiędzy spichrzem a budynkiem dawnego kolegium murowane kryte przejście wsparte na arkadzie. W elewacji zach. Trójkondygnacyjny, wsparty trzema uskokowymi szkarpami.- Nr 53. Zbudowany zapewne w XVI / XVII w.. Nadbudowany o jedną kondygnację w XVIII. Po pożarze 1945 odbudowany do 1958. Murowany z użyciem kamienia polnego. Od ulicy elewacja dwukondygnacyjna, sześciosiowa, z okienkami zamkniętymi odcinkowo, w których kratki z zadziarami. Elewacja zach. Czterokondygnacyjna. Szczyt pd. z odcinkowym gzymsem w zwieńczeniu. Tu też występują znaczne rozbieżności między datacją Z. Radackiego a katalogiem zabytków i Centralnym Rejestrze Zabytków. Wg katalogu zabytków: -Nr 51 być może zbudowany w. XVI, przebudowany 1722-5 i 2 poł. w. XIX - Nr 53 zbudowany w w. XVI/XVII.. Nadbudowany o jedną kondygnację w. XVIII. W Centralnym Rejestrze Zabytków pozycja 4: *spichlerz nr 51 , budowa - XVII/XVIII w. A/355 (02.08.80)*; pozycja 7:*spichlerz nr 53 , budowa - XVII/XVIII w. A/356 (02.08.80)*. Wg Z. Radackiego spichrz Nr 53 pochodzi z XIV w. Badacz ten zaliczył go do jednego z trzech najlepiej zachowanych spichrzy gotyckich w Grudziądzu, zob. Z Radacki, *Spichlerze gotyckie*, s.35-36.*

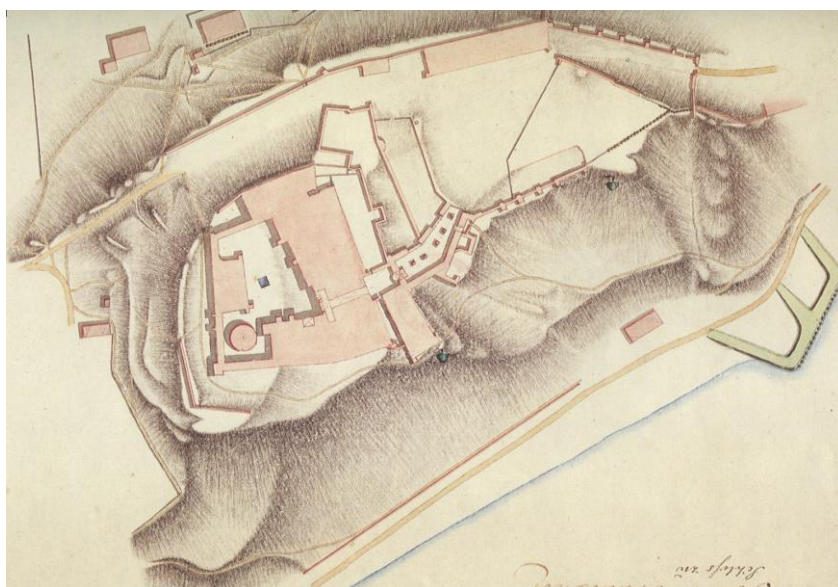
¹⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Budowlane Grudziądza,teczka: Ratusz (były klasztor jezuitów), pozycja 64.

Kościelnej i Pańskiej, jako jurydyki kościoła św. Mikołaja, udokumentowanej przywilejem Zygmunta Starego z 1524 r.¹⁷.

Badacz ten swoje analizy oparł na planie zamku wg H. Jacobiego z 1941 (plan 1). Nie wziął pod uwagę planu inwentaryzacyjnego zamku, wykonanego w XVIII w.¹⁸ (plan 2).

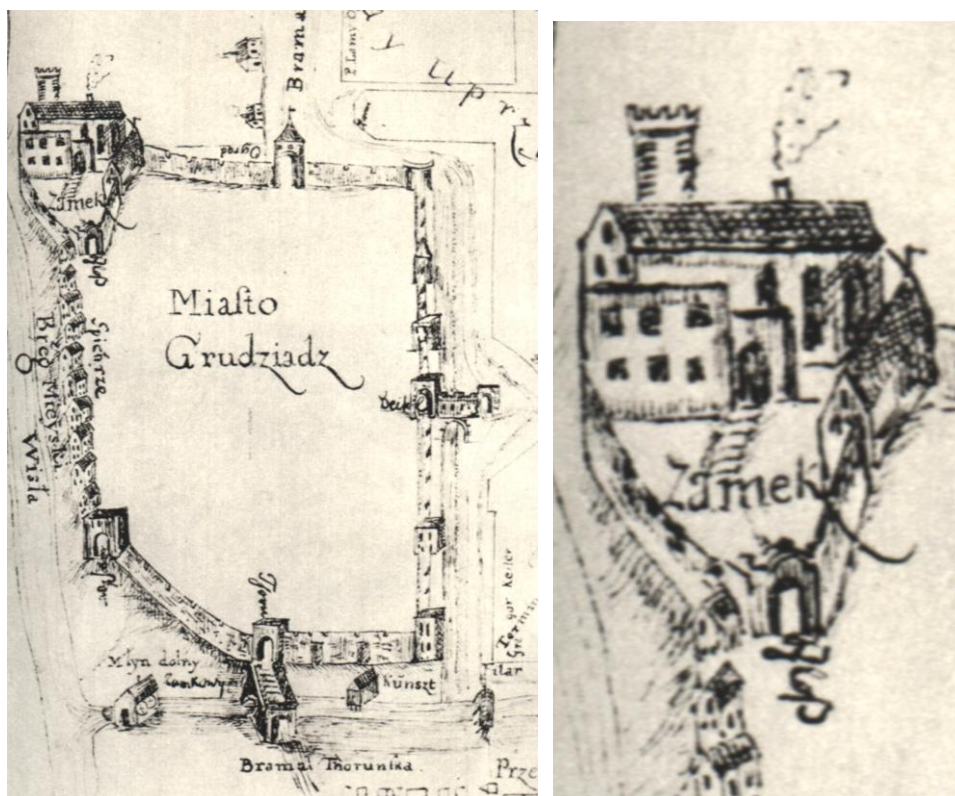
Plan 1. Rekonstrukcja planu zamku grudziądzkiego wg H. Jacobiego z l. 1941-1943.

Plan 2 . Plan zamku grudziądzkiego ok. 1750 r., wykonany podczas inwentaryzacji pomiarowej istniejącego obiektu.

¹⁷ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii*; M. Szajerka, *Wpływ badań nad kościołem pw św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*, *Rocznik Grudziądzki*, t.16, 2005, s. 285-323

¹⁸ A. Czacharowski [red.], *Atlas Historyczny Miast Polskich, t.1, Prusy Królewskie, Grudziądz*. Opracowanie historyczne: W. Sieradzan; opracowania kartograficzne: Z. Kozieł, Toruń 1997, plan 5. Zamek grudziądzki ok. 1750 r.

Plan. 4. Plan Grudziądza z XVIII w. Po prawej stronie kadr z rysunkiem zamku.

Plan ten pokazuje południową Bramę Zamkową przy przerwie w linii spichrzy. Odpowiada to lokalizacji zachowanych elementów, czyli Furty Jezuickiej (obecne zejście schodami nad Wisłę przy Ratuszu) oraz „rzekomego łącznika między Ratuszem a spichrzem nr 51”²².

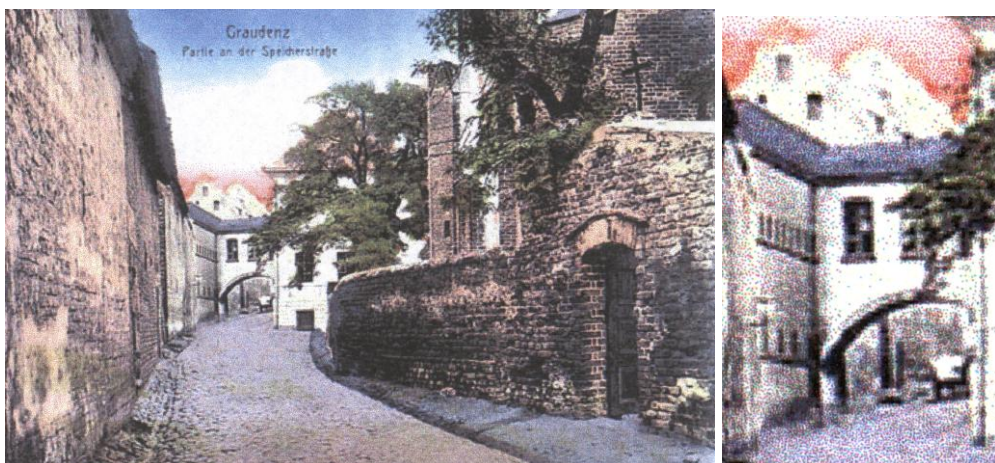
Wynikało to z faktu, że przedzamecz nie należało, o czym już wcześniej napisałem, do Krzyżaków a później do starostów. Zamek grudziądzki posiada zapewne rodowód przedkrzyżacki. Dlatego w świetle zachowanych obiektów i źródeł pisanych oraz kartograficznych rzekomy łącznik z czasów nowożytnych między ratuszem a spichrzem nr 51 powinien zostać moim zdaniem uznany za Bramę Zamkową na przedzamczu. Natomiast „spichrz” nr 49 za gdanisko, gdyż nie pełnił on roli spichrza. W świetle źródeł była to ubiczacja należąca do ratusza. Niewątpliwie wcześniej pełniła tę funkcję dla plebanii kościoła św. Mikołaja i innych obiektów będących w tym kwartale przed powstaniem kolegium jezuickiego w XVII w. Po założeniu kanalizacji miejskiej na początku XX w. dawna baszta ustępowa po modernizacji stała się od 1910 r. szaletem publicznym.

Jeszcze na początku XX w. bardzo czytelne były dawne średniowieczne funkcje obronne Bramy Zamkowej z gdaniskiem. Prezentują to widokówki z początku XX w.²³ Brama Zamkowa, a ściślej jej przedbramie przetrwało do naszych czasów. Przed I wojną światową dokonano przebudowy gdaniska i prowadzącego do niego ganku²⁴. Różnice ukazują widokówkę z początku XX w., (fot.1,2).

²² Pojęcie łącznika między kolegium a spichrzem wprowadził X. Froelich. Zob. J. Pakulski, *Barokowe inskrypcje w ratuszu grudziądzkim*, Rocznik Grudziądzki, t. 16, s. 12. W swojej pracy badacz ten zauważył, że gmach kolegium jezuickiego nie jest budowlą jednorodną z jednej epoki. Wg X. Froelicha łącznik powstał w latach 1722-1725.

²³ Zagadnienie bram średniowiecznych szczegółowo przedstawiłem w pracy: M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii*.

²⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Budowlane Grudziądza,teczka: Ratusz (były klasztor jezuitów), pozycja 64.

Fot.1. *Przedbramie Bramy Zamkowej na początku XX. Po prawej stronie kadr ujęcia ściany frontowej toalety ratuszowej bez drzwi.*

Fot. 2. *Gdanisko Bramy Zamkowej. Widokówka z lat 1910-1920.*

Zasadnicza różnica polega na zmianie ściany wschodniej gdaniska, które przed przebudową nie posiadało drzwi od strony ul. Zamkowej. Po przebudowie na szalek miejski

Plan 6. *Plan sytuacyjny ratusza z ustępem z 1910 r. AP w Toruniu.*

Pierwotnie, podobnie jak w przypadku Bramy Wodnej, poziom drogi był niżej, stąd też okna przed bramą były jednocześnie oknami strzelniczymi. Bramy Wodna i Zamkowa były do siebie podobne. Brama Wodna była od strony zachodniej osłonięta gdaniskiem i spichrzem zamkowym, tak i Brama Zamkowa osłonięta była gdaniskiem.

Z uwagi, że ten fragment linii spichrzy był i jest bardzo często fotografowany, dlatego posiadamy bogaty materiał do analizy. Przykładem może być widokówka z albumu A. Wajler (fot.3)²⁶.

Fot. 3. *Panorama Grudziądza od strony Wisły. Gdanisko Bramy Zamkowej. Widok z 1910 r.*

Na widokówce bardzo dobrze widać dolny ciemniejszy fragment, czyli poziom silos. Przypuszczalnie podobną konstrukcję posiadało gdanisko przy Bramie Wodnej. Podobnie jak przy prezentacji gdaniska przy Bramy Zamkowej przedzamcza, tak i w przypadku Bramy Wodnej, wykorzystałem swoje wcześniejsze wyniki badań²⁷.

Brama Wodna posiadała pierwotnie bardziej skomplikowaną strukturę, aniżeli w sposób uproszczony podają to obecne opracowania. W nagromadzonym w tej kwestii materiale historiograficznym, kartograficznym i ikonograficznym powstało wiele zniekształceń i wypaczeń, które należy zweryfikować. Wstępem do podjęcia tego zagadnienia może być analiza kadru panoramy Grudziądza z XVIII w., narysowana przez J. F. Steinera zawierająca ujęcie Bramy Wodnej (ryc. 1)²⁸.

²⁶ Zob. A. Wajler, *Grudziądz na starej widokówce*, Grudziądz 1998, widokówka 20, Spichrze ok. 1910 r. Widokówka ta jest od strony naukowo-badawczej cenna z tego względu, iż 25 lat temu widoczna ściana tego obiektu w wyniku ulewnych deszczów osunęła się. Obecna ściana jest wzorowana na pierwotnym.

²⁷ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, s. 84-103; M. Szajerka, *ABC architektury Grudziądza: Brama Wodna – studia historyczno-architektoniczne*, s.4.

²⁸ Zob. J. Drozdowska *Grudziądz. Widoki miasta*. Grudziądz, 2001, widok 5, opis s. 159.

Ryc.1. Kadr widoku miasta od strony Wisły z rysunku J.F. Steinera, 1 połowa XVIII w.

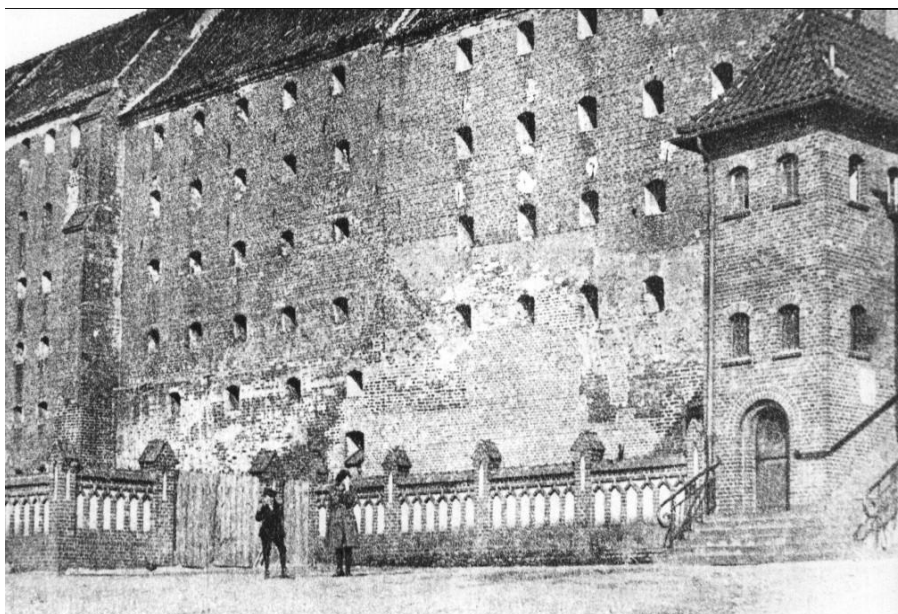
Jak widać na tym rysunku, J. F. Steiner zaznaczył dwa wyjścia z Bramy Wodnej. Wyjście główne z baszty bramnej i wyjście boczne. Ten układ odpowiadał częściowo zachowanej do 1945 r. architekturze obiektu. Składał się on z baszty bramnej i równoległej do niej baszty gdańska, zrekonstruowanej ok. 1910 r. oraz baszty przedbramia²⁹. Ten zespół bramny powstał w kilku etapach:

Etap I.

Przed 1290 r. w jego skład wchodziły następujące elementy:

1. Centralnie umieszczona baszta bramna z wrotami, ryglowana zapewne poprzeczna belką jak w Pokrzywnie o szerokości prześwitu 6,2 m.
2. Od strony wschodniej przylegał budynek łączący ją z kompleksem szpitalnym.
3. Od strony Wisły była wieża gdańska, połączona przewiązką z basztą bramną. Gdańsko z gankiem pełniło też funkcję przypory arkadowej dla baszty bramnej.

²⁹ Zob. J. Drozdowska *Grudziądz. Widoki miast.*, s. 5. A. Chęć w swoim artykule *Gdańsko zamku grudziądzkiego*, s.272, przypis 15, tego elementu na rysunku C..F. Steinera nie zauważył.

Fot. 4. Zdjęcie stylizowanej baszty ustępowej przy Bramie Wodnej w Grudziądzu z pocz. XX w. Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu³⁰.

Obiekt widoczny na zdjęciach z 1 poł. XX w. został zbudowany około 1910 r., przypuszczalnie w tym samym okresie jak dokonano przebudowy baszty ustępowej przy bramie przedzamcza³¹. Obiekt ten przetrwał do 1945 r. W wyniku działań wojennych został on znacznie zniszczony (fot.5).

³⁰ Zob. A. Wajler, *Grudziądz na pocztówce z lat 1920-1939*, Grudziądz 2002, 8. Spichrze przy Bramie Wodnej, lata 20-te. Akta dotyczące tego obiektu znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu, Zespół akt dot. kanalizacji Grudziądza. Teczka, *Ustępy publiczne przy ul. Spichrzowej, lata 1909-1937*, sygnatura VB 90, aktualna 323.

³¹ Kwestię istnienia gdańska poruszyłem także w artykule *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, [w:] „Grudziądz miastem Chrystiana”, Grudziądz 1998, s. 112-113, zdjęcie nr 6. Wówczas błędnie uznałem, że jest to oryginalna średniowieczna baszta.

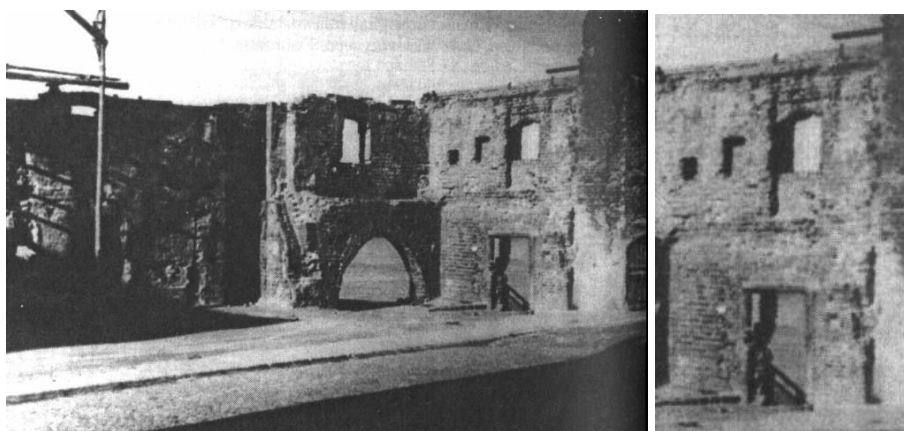
Fot. 5. *Ruiny gdaniska w 2 połowie lat pięćdziesiątych XX w.* Fot. autor nieznany.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że Spichrz Zamkowy, także rozebrany w 1 poł. lat 50-tych XX w., nie posiadał wspólnej ściany z basztą gdaniska. W przypadku, gdyby obydwa budynki pełniły rolę spichrzy, powinny posiadać wspólną ścianę jak w przypadku zabudowy szeregowej pozostałych spichrzy. Tak jednak nie było. Musiały zaistnieć przyczyny, dla których nie wybrano szeregowego wariantu zabudowy, aczkolwiek ze względów obronnych taka ciągłość była wskazana. Również spichrz od strony wewnętrznej miasta został przesunięty w kierunku wschodnim i zajął część prześwitu bramnego (fot.6). Świadczy to o tym, że baszta gdaniska musiała powstać razem z Bramą Wodną.

Fot. 6. *Brama Wodna w okresie międzywojennym*. Po lewej stronie dach Spichrza Zamkowego

Zdjęcie ruin Bramy Wodnej po odgruzowaniu (fot. 7), opublikowane m.in. przez J. Krzysia³², dostarcza dwóch istotnych informacji, których nie można otrzymać z oględzin obecnej baszty bramnej od strony zewnętrznej, ze względu na liczne przelicowania ścian. Z basztą bramną, od strony wschodniej sąsiadowało pomieszczenie ze sklepieniem ceramicznym. Obecnie są tam stropy. Natomiast w pomieszczeniu nad przejazdem, od strony zachodniej zachował się ślad po zamurowanym ganku do baszty gdańska (zob. kadr fot. 7).

Fot. 7. *Ruiny Bramy Wodnej po odgruzowaniu ze zniszczeń wojennych w 1945 r.* Za J. Krzysiem. Z prawej strony kadr ujęcia ściany zachodniej z zamurowanym przejściem do nieistniejącego już ganku gdańska.

Budowla ta przypominała zachowane gdańskie gmachu kolegium jezuickiego. Budynek kolegium jest częściową adaptacją obiektów ze średniowiecza. Obydwa te obiekty posiadały również identyczne portale drzwiowe od strony Wisły. Pozostałe spichrze, z wyjątkiem Bramy Gnojnej³³, nie posiadają oryginalnych portali z tej strony. Drzwi od strony zachodniej zostały wybite w spichrzach w XIX-XX w, w trakcie przekształcania ich

³² J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza*, Grudziądz 2002, s. 256, ryc. 75.

³³ Zob. M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, s. 195-205.

na cele mieszkalne. Można więc wnioskować, że służyły one pierwotnie do czyszczenia silosów. O istnieniu ubikacji przy Bramie Wodnej mówi zapisy źródłowe z 1666-77 r.³⁴

W trakcie prowadzonych w maju 1998 r. prac ziemno – budowlanych odsłonięto pierwotny mur szyi bramnej od strony Muzeum, który odpowiada szerokości łuku wewnętrznego bramy. Jest on w wątku główkowym. Niestety nie prowadzono wówczas tam żadnych badań archeologicznych.

Przedstawione elementy składowe: rodzaj cegły, wymiary, wiązanie, szerokość szyi obalają datację J. Frycza, że forma łuku wewnętrznego powstała po roku 1659. Jest to pierwotny kształt bramy z XIII w.³⁵

Etap II.

XIV-XV w. W tym czasie nastąpiła modernizacja bramy poprzez zamontowanie opuszczanej brony. Bardzo trudno byłoby opuszczać bronę o szerokości około 6 m i wysokości około 3 m. W takiej sytuacji mogłoby dojść do zakleszczenia kraty w łożysku. Dlatego też zapewne światło zewnętrzne zredukowano o 2 m (szerokość bramy obecna 4,1 m). Łukowi nadano gotycki kształt. Nad bramą był wykusz nosowy. Świadczy o tym fragment ukośnego, w stosunku do lica muru zewnętrznego, gzymsu (fot. 8).

Fot. 8. *Brama Wodna, stan współczesny*. Z prawej strony kadr ujęcia gzymsu, śladzie po wykuszu „nosowym”. Fot. M. Szajerka.

Wykusz był także nad wjazdem do domu konwentualnego zamku grudziądzkiego. Biorąc pod uwagę ten szczegół oraz fakt istnienia murów obwodowych zamku o wątku gotyckim, ukończonego w 1299 r., nie można wykluczyć przypuszczenia, iż modernizacja bramy nastąpiła w XIII w.³⁶ Przed modernizacją Brama Wodna wyglądała zapewne tak jak Brama Zamkowa na przedzamczu.

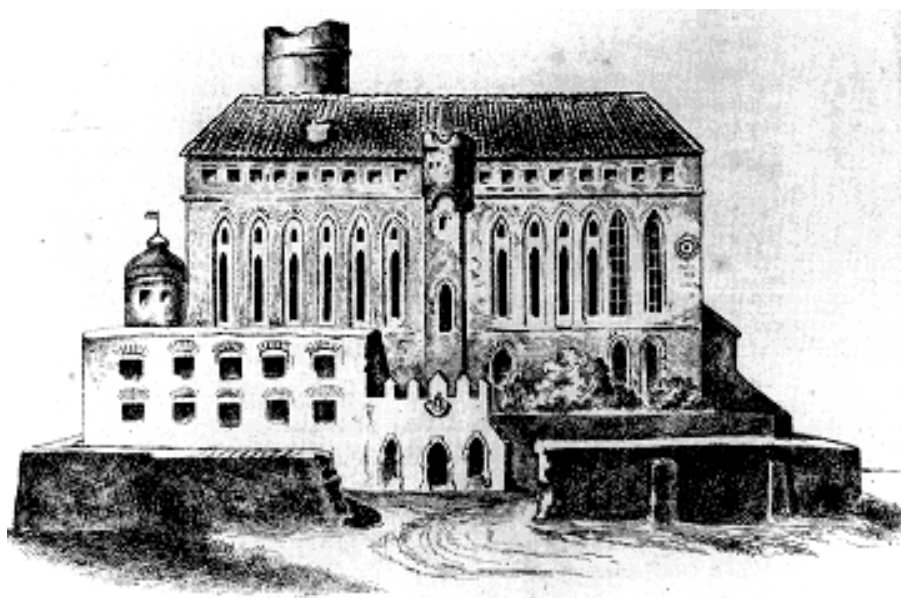
Gzyms nad Bramą Wodną wskazuje, że była tu wczesna jego forma „nosowa”. Znana jest ona z Seebenstein w Austrii. Natomiast na zamku był wykusz latrynowy (ryc. 2), znany z Landsbergu (Alzacja), koniec XII w.³⁷

³⁴ Zob. X. Froelich, *Geschichte des Graudenzner Kreißes*, t. I-II, Graudenz, 1868. s. 116.

³⁵ Po spaleniu w 1945 r. ściana ta została wyburzona i odbudowana w pierwotnym kształcie.

³⁶ Zob. D. Bujakowski, J. Ingram, M. Szajerka, *Grudziądz – nieznana karta [...]*, s. 420.

³⁷ W. Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996, s. 297.

Ryc. 2. *Widok zamku od strony południowej.*

Nawiązując do artykułu A. Chęcia trzeba zaznaczyć, iż badacz ten zauważył, że gdanisko zamku grudziądzkiego stało na stromej skarpie Góry Zamkowej³⁸. Zapewne jeszcze w latach 90-tych XIX w. czytelne były fragmenty gdaniska zamkowego (fot.9).

Fot. 9. *Panorama Grudziądza w 1892 r. Po prawej stronie kadr ujęcia przypuszczalnie fragmentów filarów po arkadach.*

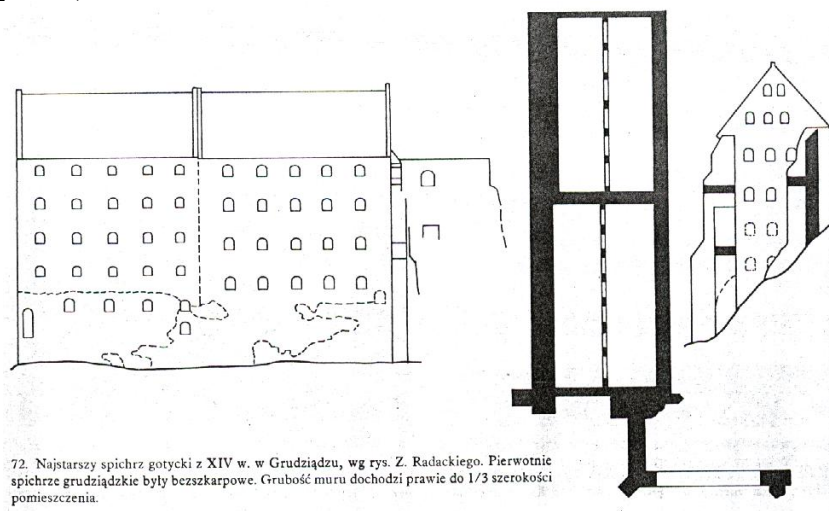
Nie wskazał jednak, że gdaniska w Toruniu, Kwidzynie były nad strumieniami. W przypadku gdanisk w Grudziądzu silosy trzeba było opróżniać ręcznie. Stąd też posiadały one inną

³⁸ A. Chęć, *Gdanisko zamku grudziądzkiego*, s.269.

konstrukcję, jak pokazuje przekrój gdaniska Bramy Zamkowej. Między kabiną a silosem była podwójna podłoga. Po przebudowie w 1910 r. gdaniska na szalet publiczny w dawnym silosie urządzono kabiny. Było to możliwe po skanalizowaniu miasta. Za czystość silosu ubikacji przy Bramie Wodnej w XVIII w. odpowiedzialne były benedyktynki z pobliskiego klasztoru³⁹. Na dawnych widokówkach sprzed katastrofy budowlanej z przełomu lat 70-80 XX w. widać przebarwienie cegieł na poziomie dawnego silosu.

Baszta ustępowa pełniła też funkcję konstrukcyjną w stosunku do Bramy Wodnej. Razem z gankiem była to faktycznie przypora arkadowa dla baszty bramnej. W latach 60-tych XX w. całkowicie rozebrano ruiny baszty ustępowej przy Bramie Wodnej.

Warto zaznaczyć, że opisane gdaniska grudziądzkie w sposób znaczący, ze względów sanitarnych, wpłynęły na linię zabudowy skarpy wiślanej, tym samym na zachodnią i południową panoramę średniowiecznego Grudziądza. Gdanisko Bramy Zamkowej spowodowało powstanie przerwy w zabudowie od strony północnej. Na tym odcinku był mur obronny, zwany Furtą Jezuicką. Natomiast gdanisko przy bramie Wodnej zdecydowało o „wcięciu” spichrza w prześwit bramny. Tym samym miały one wpływy na panoramę średniowiecznego Grudziądza od strony Wisły, gdyż wymieniony spichrz „wymuszał” lokalizację następnych spichrzy w kierunku północnym. Widać to na przykładzie planu Z. Radackiego⁴⁰ (plan 7).

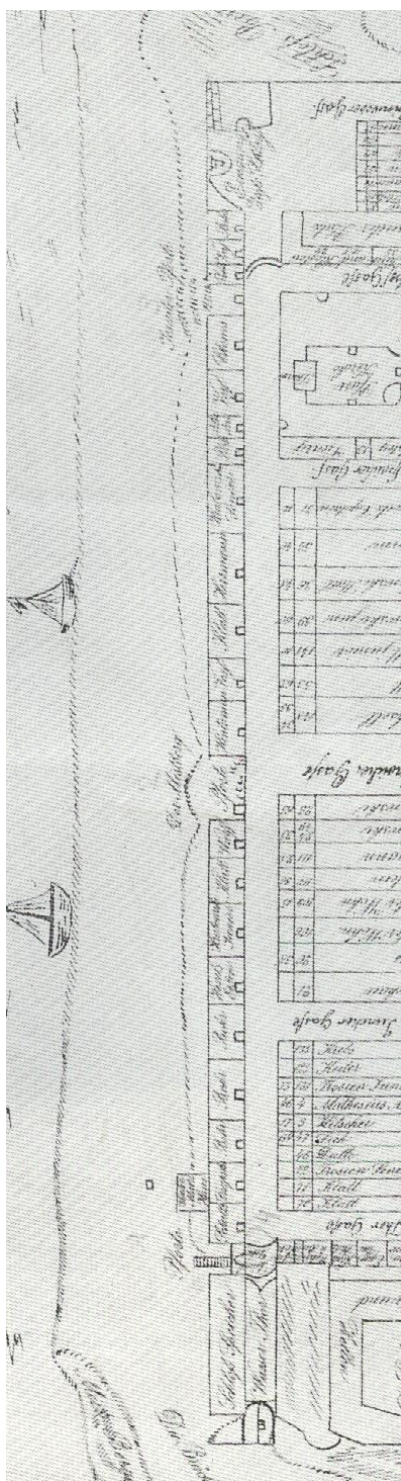
72. Najstarszy spichrz gotycki z XIV w. w Grudziądzu, wg rys. Z. Radackiego. Pierwotnie spichrze grudziądzkie były bezszkarpowe. Grubość muru dochodzi prawie do 1/3 szerokości pomieszczenia.

Plan 7. Spichrz przy Bramie Wodnej wg Z. Radackiego. Pocz. lat 50-tych XX w.

Te odstępy sanitarne między omawianymi obiektami są czytelne na planach z XVIII i XIX w. (plany 8,9)

³⁹ Zob. X. Froelich, *Geschichte*, s. 116.

⁴⁰ Zob. J. Dumnicki, *Spichrze polskie*, Warszawa 1987, s. 48, rys. 72. Wg tego badacza jest to najstarszy spichrz gotycki z XIV w.

Plan 8. *Plan katastralny z 1772 r.*⁴¹ Kadr

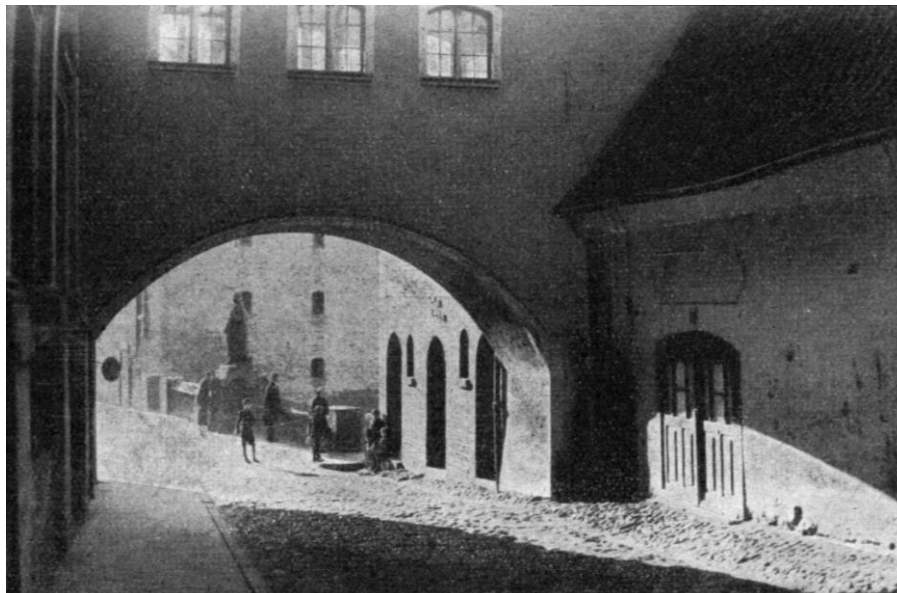
⁴¹ *Atlas Historyczny*, plan 8.

Plan 9 . *Plan katastralny z 1872 r.* ⁴². Kadr

⁴² ⁴² *Atlas Historyczny*, plan 16.

W przypadku zamku grudziądzkiego ganek do gdaniska wsparty był na dwóch arkadach. Widać to na akwareli A. Boot'a z 1 połowy XVII w.⁴³ W przypadku bram Wodnej i Zamkowej ganek do baszty ustępowej wsparty był na jednej arkadzie – przeszle (fot.10). Najbardziej zbliżone do formy pierwotnej są zdjęcia i widokówki sprzed 1945 r., czyli przed zburzeniem miasta w trakcie działań wojennych⁴⁴.

Fot. 10. Ganek do gdaniska przy ul. Ratuszowej. Stan w 1941 r. Fot. E. Fricke.

Obecnie, z uwagi, iż bryła obiektu pochodzi z 2 poł. XX w., nie można zająć własnego stanowiska w sprawie ozdobnego lica od strony zachodniej.

Za średniowiecznym rodowodem gdanisk przy bramach grudziądzkich może świadczyć także zastosowanie cegły gotyckiej do wykonania arkady pod gankiem zachowanego gdaniska przy Ratuszu⁴⁵.

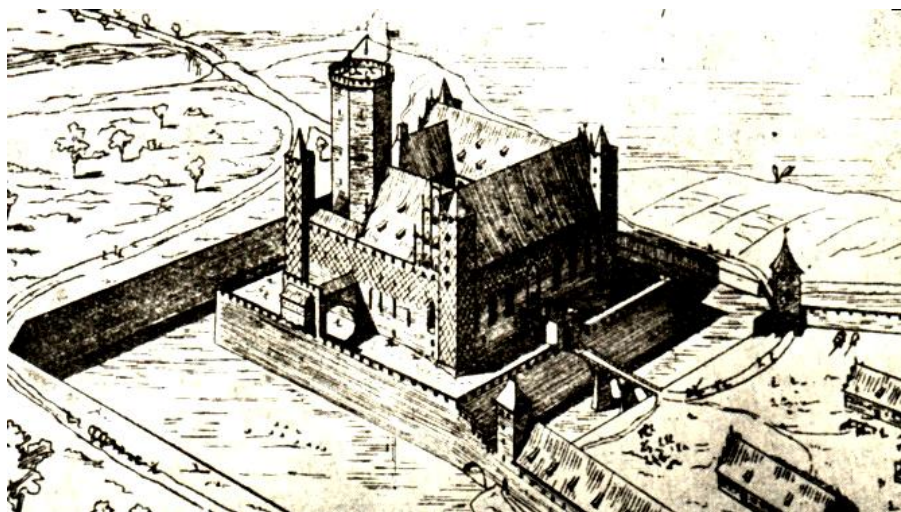
W przypadku gdanisk (baszt sanitarnych) w Grudziądzu można stwierdzić, iż gdanisko na zamku wysokim było podobne do gdaniska toruńskiego, natomiast bram Zamkowej i Wodnej nawiązywały do formy gdaniska zamku radzyńskiego wg rekonstrukcji C. Steinbrechta z 1888 r.⁴⁶ (ryc. 3).

⁴³ M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce*. [...], s. 122..

⁴⁴ Fotografia 4 pochodzi z pracy E. Fricke, *Graudenz und Feste Courbiere. Führer mit geschichtlichen Darstellungen*, Graudenz 1941, s. 57. Zdjęcia sprzed zburzenia Grudziądza posiadają większą wartość naukową.

⁴⁵ 30.11.2002 r. podczas remontu elewacji gmachu dawnego kolegium jezuickiego dokonałem pomiaru cegieł. Odsłonięte podczas remontu podniebienie arkady wskazuje, że została ona wykonana z cegły „palcówki”, o wymiarach 28 x 14 x 7-9 cm. Z takiej cegły wykonano ścianę zewnętrzną Bramy Wodnej przy końcu XIII w. Cegła jest starannie wykonana. Jej producent przestrzegał proporcji wymiarów: stopa x pół stopy x ćwierć stopy. Łuk arkady wykonano tą samą techniką co przeszło mostu Bramy Toruńskiej. Jest to dowód na to, że ten obecny łącznik między Ratuszem a spichrzem nie pochodzi z przełomu XVII/XVIII w., okresu budowy kolegium a jest wcześniejszą budowlą. Również w samym budynku nie ma synchronizacji poziomów między korytarzem budynku a omawianym gankiem. Katalog zabytków nie określa indywidualnego czasu powstania łącznika, traktuje gmach jako całość, późnobarokowy. Zob. T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 11, z. 7, s. 19-20.

⁴⁶ Za M. Arszyński, *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie*, *Rocznik Grudziądzki*, t. II: 1961, s. 44.

Ryc. 3. Rekonstrukcja zamku radzyńskiego wg C. Steinbrechta

Trzy baszty ustępowe w Grudziądzu mogą świadczyć, iż w obrębie murów średniowiecznych mamy do czynienia z jednolitym zespołem zamkowo – klasztornym. W innych miastach regionu nie odnotowany jest fakt istnienia gdanisk na obszarze miejskim. Gdaniska są charakterystyczne dla zamków. Tak również w swoim artykule stwierdził A. Chęć⁴⁷.

Warto również zauważyć, że odnośnie datacji obiektów wyniki badań Z. Radackiego i A. Chęcia są zbieżne. Z. Radacki na podstawie wymiarów cegieł, faktury muru uznał, że spichrz przy Bramie Wodnej, bez przypór, nr 9/11 jest charakterystyczny dla spichrzy wczesnogotyckich. Pochodzi on wg tego badacza z lat trzydziestych XIV w. Brama Wodna natomiast z końca XIII w.⁴⁸ Natomiast spichrz 53 uznał jako pochodzący z 2 połowy XIV w.⁴⁹. A. Chęć uznał, że najstarsze *dansker*, czyli gdaniska powstały w 2 połowie XIII w. przy zamkach w Malborku, Bałdze, Lochsted, Królewcu i Grudziądzu⁵⁰.

W konkluzji swoich wywodów mogę stwierdzić że w Grudziądzu:

1. Od strony Wisły były symetrycznie rozmieszczone trzy baszty sanitarne, z których jedna przetrwała do obecnych czasów i nadal pełni swoją pierwotną funkcję. Są to obiekty przy ul. Spichrzowej 49-51.
2. W związku z wykluczeniem przedzamcza, jako własności Zakonu, potwierdzonej w przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka z 1472 r. dotyczącego łaźni, można uznać, że sanitariat kolegium jezuickiego a następnie Ratusza, od 1910 r. publiczny, posiada rodowód średniowieczny. Nie można wykluczyć, że najstarszą formą baszty ustępowej był obecny spichrz nr 51, który przypuszczalnie po katastrofie z 1388 r. został rozbudowany do obecnej formy⁵¹.

⁴⁷ A. Chęć, *Gdanisko zamku grudziądzkiego*, s.272, przyp. 15.

⁴⁸ Z. Radacki, *Spichlerze gotyckie*, s. 32-34.

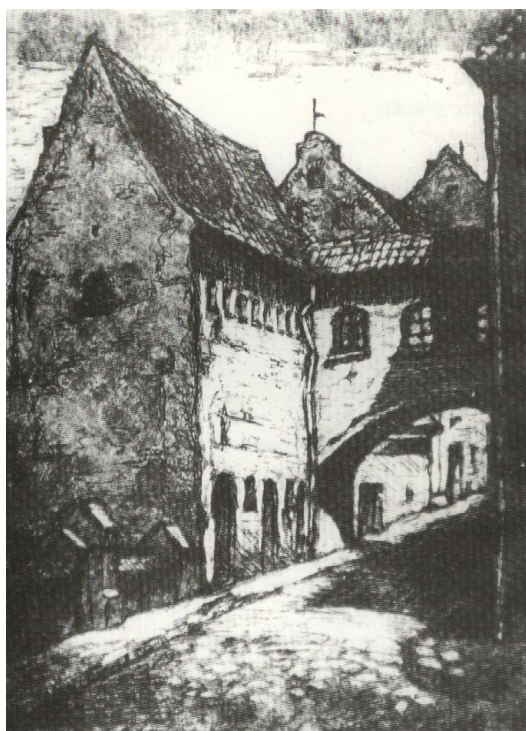
⁴⁹ Jednym z kryteriów w datacji obiektów, zastosowanych przez Z. Radackiego były wymiary cegieł. Podane przez Z. Radackiego wymiary cegieł gotyckich: 29-30 x 7,5-8-14; 29 x 10 x 14; 27,5-29 x 7,5-8x13,5 występują także w odkrytych ruinach grudziądzkiego zamku, wg tradycji krzyżackiej ukończonego w 1299 r.

⁵⁰ A. Chęć, *Gdaniska jako element architektury militarnej*, s. 133.

⁵¹ Z. Radacki znalazł dowody już w średniowieczu wykorzystania wcześniej zawalonego muru w spichrzu nr 53. Zob. Z. Radacki, *Spichlerze*, s. 35.

3. Baszty te znacząco wpłynęły na panoramę miasta, gdyż ze względu na ich naturalną uciążliwość, inne obiekty były od nich oddalone. Wpłynęło to na przesunięcie spichrza nr 9/11 w kierunku wschodnim i redukcję wewnętrznego prześwitu powstałej wcześniej Bramy Wodnej. W przypadku gdaniska przy Bramie Zamkowej, przerwę sanitarną wykorzystano jako dodatkowy wjazd na zamek, zwany Furtą Jeziucką⁵².

Należy tu zaznaczyć, że nazwa Gdanisko dla baszty ustępowej przy Ratuszu została wprowadzona przez C. Wiśniewską w 1956 r. Artystka ta jedną ze swoich grafik podpisała jako *Grudziądzkie „Gdanisko”* (ryc. 4).

Ryc. 4. *Grudziądzkie „Gdanisko”* Rys. C. Wiśniewska. 1956 r.

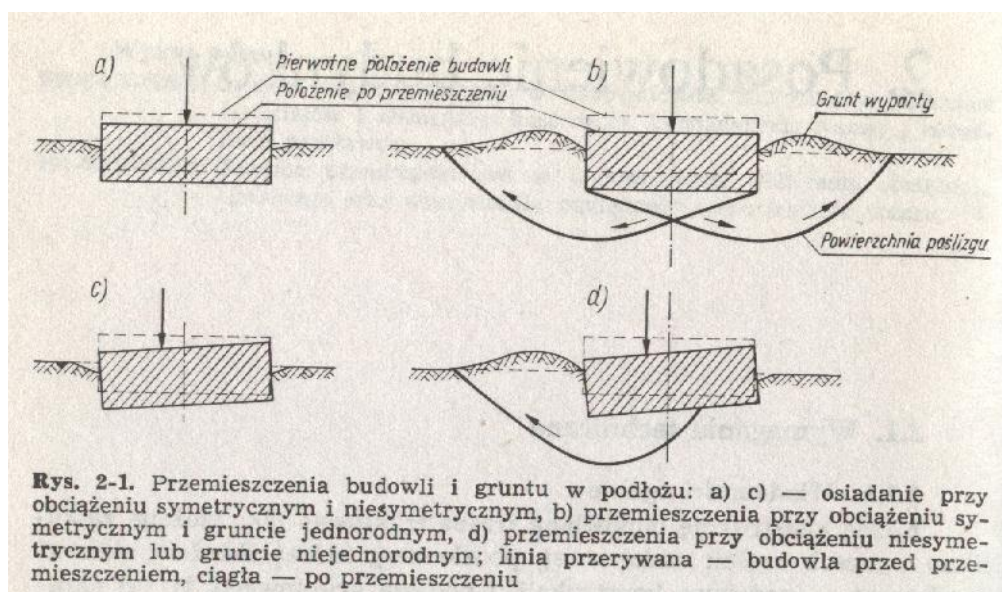
Grafika ta została wydana pod tym tytułem w 1965 r.⁵³

Odrębnym zagadnieniem, nie związanym bezpośrednio z tematem artykułu, jest geneza obecnego ukształtowanie terenu na linii spichrzy. Obecne ukształtowanie terenu przeczy możliwości istnienia tam wcześniej bram i furt miejskich, aczkolwiek są one oznaczone na historycznych planach miasta z XVII i XVIII w. Na obecną ukształtowanie terenu miał wpływ proces wypierania gruntu przez posadowione budowle od XIII w. aż do

⁵² Wjazd ten, niedoceniony przez badaczy, posiadał duże znaczenie dla Krzyżaków a później starostów polskich. W świetle przywileju Zygmunta Starego z 1524 r. teren między bramami Wodną i Zamkową był jurysdykcją kościoła św. Mikołaja. W tej sytuacji przejazd ul. Spichrzową do zamku mógł być utrudniony.

⁵³ C. Wiśniewska, *Teka Grudziądzka (20 oryginalnych akwafort)*, Grudziądz 1965, praca 3. Tekę wydał Oddz. PTH w Grudziądzu. W skład Komitetu Redakcyjnego wchodził M. Biskup, J. Frycz, A. Wolnikowski. Pod tym samym tytułem praca ukazała się w 1992 r. zob. *Widoki Grudziądza. Katalog wystawy*, Grudziądz 1992, poz. kat. 32.

czasów nam współczesnych (ryc.5)⁵⁴. Jednym z najlepszych przykładów na występowanie tego zjawiska w Grudziądzu jest kamienica przy ul. Murowej 28, zbudowana na przełomie XIX/XX w., gdzie jako fundament wykorzystano mur obronny z blankami i przyporami, obecnie poniżej poziomu ulicy.

Ryc. 5. Proces wypierania gruntu przez fundamenty budowli wg W. Żenczykowskiego.

Warto zwrócić uwagę na rysunek b, wskazujący, że budynek może się w następstwie procesu wypierania gruntu przez fundamenty znaleźć nawet poniżej poziomu gruntu. Widoczne na rysunkach ukształtowanie terenu możemy zaobserwować na linii spichrzy. W przypadku Grudziądza też występują różnice poziomów.

To zjawisko spowodowało, że np. W. Sieradzan nie mógł odnaleźć bram od strony Wisły. Badacz ten w 1997 r. napisał: *Układ przestrzenny Grudziądza różni się więc w znaczny sposób od systemu typowego dla wielu miast hanzeatyckich, a zwłaszcza portowych, w których występowała jedna długa ulica i szeroka ulica równoległa do rzeki oraz prostopadłe do niej ulice biegnące do nabrzeża. Grudziądz miał bowiem większą liczbę, ale stosunkowo wąskich ulic równoległych do rzeki, a jego położenie na wysokiej skarpie wiślanej spowodowało, że nie było bram miejskich od strony zachodniej*⁵⁵.

Mam nadzieję, że ten artykuł przyczyni się do pogłębienia badań nad architekturą średniowiecznego i nowożytnego Grudziądza. Natomiast zawarte w nim treści będą przydatne przy aktualnie trwających pracach nad opracowaniem Gminnego Rejestru Zabytków oraz pozwolą na uaktualnienie opisów grudziądzkich zabytków w Centralnym Rejestrze Zabytków w Warszawie.

W tym miejscu składam serdeczne podziękowania recenzentom tego artykułu prof. zw. dr. hab.. Jackowi Wijaczce oraz dr. hab. Wiesławowi Sieradzanowi prof. UMK za cenne uwagi, które pozwoliły na modyfikację wersji pierwotnej artykułu.

⁵⁴ Zob. W. Żenczykowski, *Budownictwo ogólne. Elementy i konstrukcje budowlane*, t.8, Warszawa 1990, wyd. 8, s. 43. Wypieraniu gruntu przez budowle mogło się dawniej wahać od 20-30 cm do paru metrów.

⁵⁵ W. Sieradzan, *Grudziądz. Historia i rozwój przestrzenny*, Atlas Historyczny Miast Polskich, s. 6.